

מועד שנת השמיטה

ראשי פרקים

- א. מניין השמיטין מתחיל אחרי כיבוש וחלוקה
- ב. מחלוקת התנאים האם היוכל כלול בזשבון השמיטין
- ג. חישוב השמיטין אחרי הגלות
- ד. הכרעת ההלכה במחלוקת רבי יהודה ורבנן
 1. הגמרא בעבודה זרה
 2. הגמרא בראש השנה
 3. תורת כהנים
 4. לאפוקי מדרבי יהודה
- ה. שיטת הרמב"ם
 1. הלכה כחכמים לבר משנות הגלות
 2. קדושה שנייה קידשה לעתיד לבוא
 3. לא מנו שמיטין עד שנת שבע לבית שני
 4. שימת הגאונים ואנשי ארץ ישראל
- ו. שיטות נוספות
 1. שימת רש"י בעבודה זרה
 2. שימת רש"י בערכין
 3. שימת התוספות
 4. הרא"ש כרש"י בעבודה זרה
 5. שימת הרז"ה
 6. שימת רבנו חננאל

סיום

מבלת סיכום הדעות השונות לגבי מועד השמיטה

א. מניין השמיטין מתחיל אחרי כיבוש וחלוקה

הגמרא בערכין דף יב עמוד ב קובעת שרק ארבע עשרה שנה אחרי שנכנסו לארץ התחילו למנות לשמיטה, כי רק בסופם גמרו לכבוש את ארץ ישראל וחלקה לכל אחד ואחד מישראל.

בתורת כהנים דורשים מהמילה "שדך" בפסוק "שש שנים תזרע שדך..." (ויקרא פרק כה פסוק ג) - שרק אחרי שכל אחד קיבל את שדהו התחילו למנות לשמיטה.

הגמרא בעבודה זרה דף ט עמוד א קובעת שנתנינת התורה היתה בשנת 2448 לבריאת העולם. לפי זה יוצא, שהתחלת ספירת השמיטה היתה אחר שנת 2502. וכך הוא החשבון: 2448 (מתן תורה) + 40 (במדבר) + 14 (כיבוש וחילוק) = 2502.

הרמב"ם סובר שהתאריך 2502 הוא ספירה מהולדת אדם הראשון, שהיא שנה מאוחרת ליצירת העולם, ולכן לשיטתו כשרוצים לחשב לפי יצירת העולם צריך להפחית שנה נוספת - 2503. (פרק י מהלכות שמיטה ויובל הלכה ב)

[ותוספות בראש השנה דף ח עמוד ב בדיבור המתחיל לתקופות: "והרי עכשיו נוהגין למנות מתשרי של תוהו שנות העולם כדפירשנו שיום אחד בשנה חשוב שנה... ומולד תשרי בהר"ד (יום שני שעה חמישית ור"ד חלקים)". וכשמונים מהמולד ביצירת אדם הראשון הסימן וי"ד (יום שישי שעה י"ד שהיא שעה שנייה של יום),]

ב. מחלוקת התנאים האם היובל כלול בחשבון השמיטין

אחרי שהתורה מצווה על השמיטה היא מצווה על היובל: "וספרת לך שבע שבתות שנים... תשע וארבעים שנה... וקידשתם את שנת החמישים שנה... יובל היא שנת החמישים שנה תהיה לכם לא תורעו ולא תקצרו את ספיחיה..." (ויקרא פרק כה פסוק ח"ג).

נחלקו רבנן ורבי יהודה אם שנת היובל כלולה בתוך חשבון השמיטין, זאת אומרת האם השנה הראשונה של השמיטה תהיה שנת היובל, היינו ששנת החמישים היא גם יובל וגם שנה ראשונה לשמיטה הבאה, או ששנת החמישים היא יובל, ושנת החמישים ואחת היא שנה ראשונה לשמיטה. רבנן דורשים "יובל היא שנת החמישים - שנת החמישים אתה מונה ואי אתה מונה שנת החמישים - אחת", ולרבי יהודה שנת החמישים עולה לכאן ולכאן (ראש השנה דף ט עמוד א).

הירושלמי (קידושין פרק א הלכה ב) חולק על הבבלי, ומסביר שרבי יהודה סובר שליובל יש ספירה בפני עצמה ולשמיטה בפני עצמה, כך שכל חמישים שנה חל יובל (כאשר יש את כל התנאים לכך) וכל שבע שנים חלו: שמיטה [זאת אומרת ששנת היובל נחשבת לשנה מהשמיטה] ולכן היובל יוצא כל פעם בשנה אחרת משנות השמיטה (ולא רק במוצאי שמיטה).

וכדי לדעת לפי רבי יהודה באיזו שנה נמצאים, מפחיתים מתאריך השנה את תאריך סוף חלוקת הארץ ומחלקים ב-7. לדוגמא, שנת תשנ"ד:

$$5754 - 2502 = 3252 : 7$$

והיות ונשארת שארית 4 יצא לפי רבי יהודה ששנת תשנ"ה היא רביעית לשמיטה. ואילו לפי הרמב"ם שסובר, כאמור לעיל, שהתאריך 2502 הוא ספירה מהולדת אדם הראשון שהיא שנה מאוחרת ליצירת העולם, ולכן לשיטתו כשרוצים לחשב לפי יצירת העולם צריך להפחית שנה נוספת 2503, זוהי שנה שלישית לשמיטה.

ג. חישוב השמיטין אחרי הגלות

החישוב הזה נכון גם להיום רק אם המשיכו לחשב גם בזמן הגלות. [לא כגמרא בערכין (דף יב עמוד ב) שזמן גלות סנחריב לא מחשבים לפי רבי יהודה].

הגמרא בערכין דף יא עמוד ב עוזרת לנו בקניעת תאריך ראשוני למניין השמיטה בזמן הגלות: "ת"ש רבי יוסי אומר, מגלגלין זכות ליום זכאי וחובה ליום חייב, אמרו כשחרב הבית בראשונה אותו היום תשעו: באב היה ומוצאי שבת היה

ומוצאי שביעית היתה ומשמרתו של יהויריב היתה... וכן בשנייה... מכאן שבית המקדש השני חרב "במוצאי שביעית".

אבל נחלקו הראשונים:

א. מתי היה מוצאי שביעית, האם בשנת החורבן עצמה או בשנה שלאחריה. [שנת החורבן מתחילה ברגע החורבן והיות שרובה היא בשנה הבאה לכן שנה אחריה נחשבת לשנת החורבן].

ב. האם הבית חרב בשנת 420 לבנינו או בשנת 421.

ג. מחלוקות אלו, הם נוספות על המחלוקת היסודית אם הלכה כרבי יהודה (ששנת יובל נכללת בשנות השמיטה) או כרבנן (ששנת היובל לא נכללת בשנות השמיטה).

ד. גם לפי רבנן ישנה מחלוקת מתי היא לא נכללת, האם זה תמיד, או רק כשהיובל נוהג או שישאל נמצאים בארץ ישראל.

ד. הכרעת ההלכה במחלוקת רבי יהודה ורבנן

1. הגמרא בעבודה זרה

אחת ההוכחות של הראשונים שהלכה כרבי יהודה [כגון: ר"י (תוספות דיבור המתחיל ולאפוקי, ראש השנה דף ט עמוד א), רבנו ברוך בספר התרומה ובתוספות רבנו יהודה (שניהם מובאים בתוספות דיבור המתחיל האי מאן, עבודה זרה דף ט עמוד ב), רש"י בעבודה זרה והרא"ש בעבודה זרה סימן ז] היא מהגמרא בעבודה זרה (דף ט עמוד ב): "אמר רב הונא האי מאן דלא ידע כמה שני בשבוע הוא עומד - [גיטפי חד שתא] ונחשוב כללי ביובלי ופרטי בשבועי ונשקל ממאה תרי ונישדי אפרטי ונחשובינהו לפרטי בשבועי וידע כמה שני בשבוע וסימנך" כי זה שנתיים הרעב בקרב הארץ". [פירוש: הרוצה לדעת באיזו שנה בשמיטה הוא עומד (יוסיף שנה אחת למניין השנים מזמן החורבן), יוסיף על מספר השנים את שנות ה"חמישים", שהם שנות היובל, ולפי חלוקת העשרות בשבע ידע באיזו שנה הוא עומד]. מכאן ששנות היובל עולות למניין שבעה, דהיינו ששנת החמישים נחשבת לשנה ראשונה בשמיטה הבאה כפסק רבי יהודה.

הפוסקים כרבנן ישיבו על ראייה זו:

א. הגמרא דיברה בזמן שהיובל לא נהג, ואז באמת רבנן מודים לרבי יהודה.

ב. רבנן דיברו תמיד, אבל אנו פסקנו כמותם רק בזמן שהיובל נהג.

ג. רבנו האי סובר, שהגמרא בעבודה זרה סוברת שקדושה ראשונה קדושה גם לעתיד ואנו סוברים כסוגיה בערכין (דף לב עמוד ב) שקדושה ראשונה לא קדושה לעתיד ועזרא קידש קדושה שנייה והוא קידש גם יובלות.

ד. ישנה גרסא של רבנו חננאל בגמרא שרבנו תם מקבלה, ואשר ממנה אין הוכחה לרבי יהודה. גרסת רבנו חננאל היא: "האי מאן דלא ידע בכמה שני בשבוע, ניבצר תרתין שנין או נטפי חמש שנים ונחשוב כללי ביובלי ופרטי בשבועי". (פירוש: מי שלא יודע באיזו שנה מהשמיטה הוא עומד, יוריד שתי שנים או יוסיף חמש על ספירת היוונים, ולפי זה ידע).

2. הגמרא בראש השנה

הוכחה שנייה של ר"י (מובא בתוספות דיבור המתחיל ולאפוקי, ראש השנה דף ט עמוד א) היא מהגמרא בראש השנה, המעמידה את הזמנה: "באחד בתשרי ראש השנה לשנים ולשמיטין וליובלות" - כרבי ישמעאל נגזר של רבי יוחנן בן ברוקה, שלומד מ"וקדשתם את שנת החמישים" - ש"שנת היובל מתקדשת והולכת מתחילתה, שמראש השנה עד יום הכיפורים לא היו עבדים נפטרין לבתיהן ולא משתעבדין לאדוניהם, אלא אוכלים ושותים ושמחים... כיון שהגיע יום הכיפורים תקעו בית דין בשופר, נפטרו עבדים לבתיהן ושדות חוזרות לבעליהן" וכך הוא לומד מ"יובל היא שנת החמישים" - "שנת החמישים אתה מקדש ואי אתה מקדש שנת החמישים ואחת" שאין מוסיפים על היובל בשנת החמישים ואחת, ולא מעמידים את המשנה כרבנן החולקים עליו וסוברים שהיובל מתקדש רק מיום הכיפורים כנאמר "ביום הכיפורים תעבירו שופר", ודורשים מ"קדשתם את שנת החמישים שנה" - "אחת לאפוקי מדרבי יהודה דאמר שנת חמישים עולה לכאן ולכאן". סימן שרבי ישמעאל בנו של רבי יוחנן בן ברוקה, החולק על רבנן, פוסק כרבי יהודה, והמשנה סתמה כרבי ישמעאל, סימן שהלכה כרבי יהודה.

הרמב"ם (פרק י משמיטה ויובל הלכה יד) פוסק כרבי ישמעאל: "מראש השנה עד יום הכיפורים לא היו עבדים נפטרים לבתיהם ולא משתעבדים לאדוניהם, ...אלא אוכלים ושותים ושמחים... כיון שהגיע יום הכיפורים, וקעו בית דין בשופר, נפטרו עבדים לבתיהם וחזרו שדות לבעליהן" ובהלכה ז פוסק כרבנן "שנת היובל אינה עולה ממניין שני השבוע, אלא שנת תשע וארבעים - שמיטה, ושנת חמישים - יובל, ושנת חמישים ואחת - תחילת שש שנים של שבוע...". וזה סותר את פשט הגמרא שרבי ישמעאל פוסק כרבי יהודה, אלא שצריך לומר שאין הכרח שרבנן החולקים על רבי יהודה לא סוברים כרבי ישמעאל.

היפה עיניים (על ראש השנה) מסביר, שהרמב"ם סובר שתוספת מלאכה נלמדת לגבי יום כיפור מ"ועינייתם" ולכן אין לדמות תוספת יום כיפור לשביעית או יובל, ולכן לא צריך קרא למעוטי תוספת ליובל, [והרמב"ם גם סובר שתוספת שבת היא רק מדרבנן, סימן שאין לדמות תוספת אחת לשנייה], ואפשר ללמוד מהפסוק "יובל היא שנת החמישים" - שאי אתה מונה שנת החמישים ואחת.

3. תורת כהנים

התורת כהנים סותם כרבנן, למרות ש"סתם ספרא - רבי יהודה", ולכן זו הוכחה לרמב"ם שהלכה כרבנן. זה לשון המדרש (בהר פרק כה פסוק ג): "יכול אף שנת היובל תהיה עולה למניין שני שבוע, תלמוד לומר "שש שנים תזרע שדך ושש שנים תזמור כרמך" - שני זרעים עולות ממניין שני שבוע ואין שני היובל עולות ממניין שבוע".

המדרש סותם כרבנן, למרות שפוסק כרבי ישמעאל (בפרק ב פסקא א) שיובל מתחילתו משמט, סימן שתורת כהנים סובר שאין שני הפסקים האלו סותרים זה את זה, ולפי זה יש דחייה לרבי יהודה שדחה את ראית רבנן - שהוכיחו מ"שש שנים תזרע שדך" שרק שני זרעים (שנים שמותר לזרוע בהם) עולות ממניין שני שבוע ואין שני היובל עולות ממניין שבוע.

דחיית רבי יהודה היא בגמרא נדרים (דף סא עמוד א) מהפסוק (ויקרא פרק כה פסוק כא): "וציוויתי את ברכתי לכם בשנה השישית ועשת את התבואה לשלוש שנים", שהם מקצת שישית ושביעית ושמינית עד ניסן, שהרי בזמן שהיובל נוהג צריך ברכה לארבע שנים, אלא שהתורה דברה בדרך כלל, שהרי רק פעם בחמישים שנה חל יובל, לכן גם הפסוק "שש שנים תזרע שדך" מדבר בדרך כלל, שאז באמת שש שנים זורעים חוץ מהמקרה הפרטי שחל יובל, שאז זורעים רק חמש שנים.

דחיית התורת כהנים לראית רבי יהודה (בהר ראש השנה לח): "וציוויתי את ברכתי לכם בשנה השישית" [אין לי אלא בשישית, בחמישית, ברביעית, בשלישית ובשנייה, משנה לחברתה מניין? תלמוד לומר "בשנה השישית ועשת את התבואה לשלוש שנים" לשישית, שביעית ולמוצאי שביעית"]. דבר אחר, לשלוש השנים - לשביעית, ליובל ולמוצאי יובל". לפי הפירוש השני אין ראיה לרבי יהודה.

הרמב"ן בפירושו לתורה מפרש כפירוש זה, שהכוונה בפסוק ש"ציוויתי את ברכתי" - לשביעית, יובל ומוצאי יובל. כי סובר שפירוש הכתוב שבשנה השביעית ידאגו מה יאכלו בעתיד, ולא שיפחדו מה יאכלו בתחילת השביעית, כי ברור שיהיה

להם לאכול משנה השישית, כמו בכל שנה שמקציר שבזג השבועות אוכלים בתחילת השנה הבאה.

לכן הפוסקים כרבנן סוברים, שמה שהמשנה סומה כרבי ישמעאל שהיובל מתחיל מתחילת השנה לא סותר את הפסק ששנת היובל אינה נמנית משנות השמיטה, כמו שרואים שפסק התורת כהנים. (עיין משך חכמה בפרשת בהר). מתוך הסברים אלו נפרכות גם שתי הראיות האחרונות של תוספות דיבור המתחיל ולאפוקי (ראש השנה דף ט עמוד א), שרוצה להוכיח שהלכה כרבי ישמעאל: א. שרבנן החולקים עליו סוברים שאין מקדשים חדשים, כרבי אלעזר ברבי שמעון, ואנו פוסקים שמקדשים.

ב. רבי יוסי שנימוקו עמו סובר כרבי ישמעאל שיובל מתחילתו משמט. כי הפוסקים כרבנן שיובל לא נמנית משנות שמיטה - יכולים לפסוק גם כרבי ישמעאל, לכן אין ראייה מתוך שהלכה כרבי ישמעאל שאין הלכה כרבנן.

4. לאפוקי מדרבי יהודה

ראייה נוספת שהלכה כרבנן היא מתוך שהגמרא וראש השנה (דף ט עמוד א) ובערכין (דף לג עמוד א) אמרה "לאפוקי מדרבי יהודה", "הא ודאי דלא כרבי יהודה".

התוספות שפוסקים כרבי יהודה משיבים, שלמרות שהגמרא אמרה לאפוקי מרבי יהודה - הלכה כמותו.

תוספות מביאים ראייה מרבה: "אתקין בגיטין מיומא דנן ולעלם לאפוקי מרבי יוסי, שאמר זמנו של שטר מוכיח אליו" למרות שרבה בעצמו פסק כרבי יוסי (בבא בתרא דף קלו עמוד א). וכן בכתובות (דף קי עמוד ב): "לאפוקי מרשב"ג שאמר כתובה דאורייתא", למרות הכלל ש"כל מקום שזונה רשב"ג במשנתנו הלכה כמותו", והוא סובר שכתובה דאורייתא במשנה בכתובות (דף קי עמוד ב). [הרא"ש (על גיטין פ"ה) סובר שרבה תיקן בגיטין זה רק לתוספת מעלה בגט, ולא שמהדין צריך לתקן, והרשב"ם בבבא בתרא סובר שכאשר אדם בעצמו חוזר בו הגמרא אומרת: "הדר בו רבא", שרבה חזר בו, ולא "לאפוקי" שדווקא בגיטין תיקן, כי בגט אין קניין. יוצא מהרא"ש ומהרשב"א שבאמת בגט יש דין מיוחד, שבו לא נוהגים כרבי יוסי, ודווקא בשאר שטרות נוהגים כמותו, ולכן לפירושם "לאפוקי" פירושו שאין הדין כרבי יוסי בגיטין, ואם כן אין ראייה לתוספות מגט. וכן הרא"ש (סימן יט מפרק קמא מכתובות) טוען שאין ראייה ממה שהגמרא אמרה "לאפוקי מרשב"ג, כי

באמת הברייתא מוציאה מרשב"ג אבל "אין הלכה כברייתא במקום משנה", לכן באמת אפשר שהלכה כרשב"ג, אבל במקום שהגמרא אומרת "לאפוקי" באמת אין הלכה כאותו תנא.

ה. שיטת הרמב"ם

הרמב"ם בעיקר הדין סובר שהלכה כרבנן בכל הזמנים [כמו שפסק בהלכות שמיטה ויובל פרק י הלכות ד, ז], אלא שכתב (הלכה ו): "ושנת השמיטה ידועה היא ומפורסמת אצל הגאונים ואנשי ארץ ישראל, וכולן לא מנו אלא לשני החורבן, משליכין אותן שבע שבע, ועל זה אנו סומכין, וכפי חשבון זה אנו מורין לעניין מעשרות ושביעית והשמטת כספים, שהקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה ובהן ראוי להתלות."

1. הלכה כחכמים לבר משנות הגלות

הגמרא בערכין (דף לב עמוד ב) כותבת, שהטעם של מאן דאמר קדושה ראשונה קידשה לשעתה ולא לעתיד לבוא הוא מהפסוק (נחמיה פרק ח): "ויעשו בני הגולה השבים מן השבי סוכות, וישבו בסוכות כי לא עשו מימי יהושע בן נון כן", וכי אפשר שבימי דוד ושלמה לא עשו סוכות? אלא מקיש ביאתם בימי עזרא לביאתם בימי יהושע, שבשניהם מנו שמיטין ויובלות וקדשו ערי חומה, סימן שקדושה ראשונה בטלה ולכן היו צריכים לקדש שוב בימי עזרא.

למרות שהיובל לא נהג, שנאמר (ויקרא פרק כה): "וקראתם דרור בארץ לכל יושביה" - בזמן ש"כל יושביה עליה" ולא בזמן שגלו מקצתן, וכן דוקא כשכל שבט יושב במקומו ולא מעורבים. אמר רב נחמן בר יצחק: מנו יובלות לקדש שמיטין, פירוש, שמימי עזרא מנו חמישים שנה למרות שלא קיימו את היובל, כי שנות השמיטה מתחילות אחר שנת היובל.

לפי זה מובן הרמב"ם הסובר, שמעיקר הדין הלכה כרבנן בכל הזמנים חוץ מימי חורבן בית ראשון עד עליית עזרא, שבימי הבית הראשון רובם קיימו את היובל, וגם בזמן שסנחריב הגלה את חלק מעם ישראל, שאז לא קיימו את היובל, מנו יובל לקדש שמיטין כמו בבית שני, כי עדיין חלק מהעם נשאר בארץ ולכן היתה עדיין קדושה ראשונה, אבל בחורבן בית ראשון בטלה קדושה ראשונה, לכן פסקו מלמנות יובל לקדש שמיטין עד שעלה עזרא בשנה השביעית לבניין בית שני והוא קידש את ארץ ישראל קדושה שנייה.

2. קדושה שנייה קידשה לעתיד לבוא

הרמב"ם פסק (בפרק א מתרומות הלכה ה): "כל שהחזיקו עולי מצרים ונתקדש קדושה ראשונה כיון שגלו בטלו קדושתן, שקדושה ראשונה לפי שהיתה מפני הכיבוש בלבד קדושה לשעתה ולא קדושה לעתיד לבוא, ניוון שעלו בני הגולה והחזיקו במקצת הארץ קדושה שנייה העומדת לעולמנו לשעתה ולעתיד לבוא..." ובהלכות שמיטה ויובל (פרק י' הלכה ג') פסק: "...כיון שחרב הבית בטל מניין זה. משבטלה, נשארה הארץ חרבה שבעים שנה ונבנה בית שני... ובשנה השביעית מבנינו עלה עזרא והיא הביאה השנייה ומשנה זו התחילו למנות מניין אחר... אף על פי שלא היתה שם יובל בבית שני מוגין היו אותו כדי לקדש שמיטות".

מתוך פסקו בהלכות תרומות, שקדושה שנייה קדושה לעתיד לבוא, מובנת דעתו בהלכות שמיטה שמעליית עזרא מונים יובלות לקדש שמיטין למרות שלא חל היובל, ולכן גם כשנחרב הבית השני צריך להמשיך למנות יובלות כדי לקדש שמיטין. [תוספות (דיבור המתחיל הנך שית בערכין דף יג עמוד א) סובר, שלפי רבנן בזמן גלות סנחריב בבית ראשון מנו שמיטין, כי חלק מיהוים עדיין נשאר בארץ וקיים את השמיטה למרות שלא חל היובל. אבל כשגלו לא היו מקדשים כלל שביעית, לכן עזרא היה צריך לקדש מחדש את השביעית. על שאלת התוספות למה לא מנו בגלות כדי לשמט כספים עונה החזון איש (שביעית סימן ג אות ה) שהיות וקדושה ראשונה בטלה לא מנו לשמט כספים; הראב"ד בפירושו לעבודה זרה כותב שהסיבה שלא מנו בגלות הראשונה כי קדושה ראשונה בטלה.]

3. לא מנו שמיטין עד שנת שבע לבית שני

המקור לרמב"ם שעד השנה השביעית לבית שני לא מנו שמיטין הוא רב אשי בערכין (דף יג עמוד א), שמסביר איך יצא שבמוצאי שביעית חרב הבית השני שהיה קיים 420 שנה: "רב אשי אמר הנך שית שני עד דסליק עזרא ומקדש לא קחשיב להו..." לכן יוצא שהחורבן היה בשנת 414 לתחילת המניין, שאז היתה שנת שמיטה לפי רבנן, שמנו יובלות לקדש שמיטין.

והסביר הרמב"ם (בפרק י משמיטה ויובל הלכה ד): "נמצאת למד, שהשנה שחרב בה הבית באחרונה, שתחילתה מתשרי שאחר החורבן כשני חדשים, שהרי מתשרי הוא המניין לשמיטים וליובלות, אותה השנה מוצאי שביעית היתה". וכוונתו היא ששנת החורבן נחשבת שנה מיום החורבן ורובה היתה במוצאי שביעית, לכן נחשב שהחורבן היה במוצאי שביעית למרות שבפועל היה בשביעית ובשנת 420 לבנינו.

הרמב"ם בהמשך ההלכה קובע: "ולפי חשבון זה שנה זו שהיא 1107 לחרבן, שהיא שנת 1487 למניין שטרות [הכוונה במניין שטרות היא למניין היוונים שהתחילו למנות בשנת ה'41 לבית שני], שהיא שנת 4936 ליצירה [הכוונה לשנה לפני יצירת האדם, שהיא מולד תוהו, שלפי זה החורבן היה בשנת 3829, ולא כרש"י שמונה מיצירת אדם, ולכן לרש"י החורבן היה בשנת 3828, קצ"ב שנים לפני סוף האלף הרביעי], היא שנת השמיטה והיא שנת אחת ועשרים מן היובל". (פירוש: תוס' ל-1170 שאחר החורבן את הזמן שמנו בפני הבית השני, שהוא 414, ותקבל 1521, לכן השנה הזאת היא 21 מהיובל).

לפי חשבון זה של הרמב"ם יוצא ששנת 4916 ליצירה היתה שנה ראשונה ליובל, לכן שנת תשנ"ד היא שנה 39 ליובל, שהיא שנה רביעית בשמיטה, לפי יצירת תוהו לפי סברת הרמב"ם שמעיקר הדין צריך לפסוק כרבנן.

4. שיטת הגאונים ואנשי ארץ ישראל

אבל הגאונים ואנשי ארץ ישראל, שעליהם כתב הרמב"ם "שהקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה ובהן ראוי להתלות" - "אמרו שמסורת היא בידיהם איש מפי איש, שלא מנו באותן השבעים שנה שבין חורבן בית ראשון ובנין בית שני אלא שמיטות בלבד בלא יובל, וכן משחרב באחרונה לא מנו שנת החמישים אלא שבע שבע בלבד מתחילת שנת החורבן, וכן עולה בגמרא עבודה זרה חשבון זה שהוא קבלה.. ולפי חשבון זה תהיה שנה זו שהיא שנת 1107 לחורבן מוצאי שביעית..." (רמב"ם פרק י' משמיטה ויובל הלכות ה', ו) שהיא 4036 ליצירה ממולד תוהו. לכן, תשנ"ד לפי הגאונים היא שנת שמיטה, וכן פסק הרמ"א (חושן משפט סימן סז סעיף א): "ובחשבון שנת השמיטה נפלה מחלוקת והעיקר ששנת ש"כ ושנת שכ"ז היתה שמיטה ואם כן יהיה שנת של"ד הבע"ל שמיטה..."

פשט לשון הרמב"ם בדברי הגאונים מראה, שבימי בית שני מנו יובלות לקדש שמיטין, מתוך שמודגש שדווקא בחורבן בית ראשון וכשחרב השני לא מנו שנת החמישים. זאת אומרת שהגאונים משווים את זמני החורבן, שבהם רק מונים שמיטין, ובזמן הבית מונים יובלות לקדש שמיטין, לעומת דעת הרמב"ם שבחורבן ראשון לא מנו כלל ובחורבן שני המשיכו למנות יובלות לקדש שמיטין. [לפי הגאונים לא גורסים בגמרא בעבודה זרה (דף ט עמוד ב) "נטפי חד שתא" אלא רק "ונחשוב כללי ביובלי ופרטי בשבועי ונשקל ממאה תרי ושדי אפרטי ונחשבינהו לפרטי בשבועי" - כי תחילת הספירה אחר החורבן מתחילה משנה ראשונה לשמיטה]. כך היא דעת הגאונים.

הדרישה (בסימן סז מטור חושן משפט), הגר"א (סעיף קטן ח בסימן סז בשו"ע חושן משפט) ורבנו חיים הלוי, מסבירים שהסיבה שבבית שני מנו יובלות לקדש שמיטין למרות שלא קיימו את היובל - (היות ולא היו כל יושביה עליה ולא היו מסודרים לפי השבטים) היא - שבזמן בית שני דין שבארץ ישראל מנו חמישים שנה עד היובל וקידשו את היובל (למרות שלא קיימו אותו) מה שלא עשו בזמן חורבן הבית הראשון והשני. לכן בזמן החורבן רק מנו שמיטין ולא מנו יובלות.

הבנה מחדשת בגאונים היא הבנת הכסף משנה, הטובר שגם בבית שני מנו רק שמיטין ולא יובלות בגלל שהיובל לא נהג, וזה לטובו: "לכך נראה לי שטעם הגאונים דסבירא להו דבזמן שהיובל נהג עבדו כרבנן, ואין היובל נכנס במניין השמיטות, שמאחר שקדושת היובל לחוד וקידוש השמיטה לחוד אינו בדין שיכנס היובל בכלל שני שבוע, אבל כשאין היובל נהג, כיוון שאין קדושה נהגת בשנת החמישים יותר משאר השנים דין הוא שיכנס היובל בכלל שני שבוע... ולכך משחרב הבית בראשונה לא מנו אלא שבע שבע, ואף על פי שנבנה הבית, מאחר שלא היה יובל נהג מפני שאין יושביה עליה, ואף על גב דאמרינן מנו יובלות לקדש שמיטין, כבר אמרנו דאתיא כרבנן... ואפשר שהגמרא השיבה למקשה לפי שיטתו, אבל לפי האמת רבנן לא אמרו אלא בזמן שהיובל נהג, ...ואפשר שבאיתה מקום מצאו הגאונים לפרש כן ברבנן, או אפשר שהיא סברא שלישית שמצאוה הגאונים בשום מקום".

המשך חכמה (בפרשת בהר) מפרש, שהגאונים סוברים כתורת כהנים הלומד מ"ש שנים תורע שדך ושש שנים תזמור כרמך" שמוני זרעים עולות ממניין שני שבוע ואין שנת היובל עולה ממניין שני שבוע. פירוש, ששנת היובל לא נחשבת משנות השמיטה היות ואסור לזרוע בה (כמו בשנת השמיטה), לכן מזמן חורבן בית ראשון שלא קיימו את היובל - שזרעים בה - שנת וזיובל נחשבת משנות שמיטה ולא מונים אותה בנפרד, ואילו הגמרא בערכין (דף לב עמוד ב) הסוברת שבבית שני מנו יובלות לקדש שמיטין, לומדת לרבנן כגמרא בראש השנה (דף ט עמוד א): "יובל היא שנת החמישים" - "שנת החמישים אתה מונה ואי אתה מונה שנת החמישים ואחת", פירוש - שלעולם לפי רבנן שנת החמישים לא נחשבת משנות השמיטה כאשר מונים לשמיטה, למרות שזרעים ביובל.

המחלוקת בהבנת הגאונים, האם מנו יובלות בזמן בית שני, אינה משנה לגבי המניין אחר חורבן בית שני, כי לפי שני ההסברים הוגית חרב בשנת השמיטה ולכן כדי לדעת את השנה בשמיטה מחלקים את שנות החורבן בשבע. לפי הדרישה, בבית שני מנו יובלות מהשנה השביעית לבנינו - בעליית עזרא, לכן החורבן היה בשנת

414 שהיא שנת השמיטה, וכן לפי הכסף משנה שמנו רק שמיטין מחורבן בית ראשון יוצא שהבית השני חרב בשנת 490 למניין השמיטין מחורבן בית ראשון (כ־70 שנות חורבן הבית הראשון ו־420 ימי בית שני) שהיא שנת השמיטה.

הראב"ד מקשה על הסבר הרמב"ם בגאונים, שרק בזמן החורבן לא מנו יובלות, איך אפשר למנות מניין אחר בזמן החורבן כאשר המניין הוא זכר למניין שהיה בזמן שבית המקדש היה קיים. לכן צריך לפרש שאולי הגאונים פסקו כרבי יהודה, ותמיד לא מנו יובלות, כפשט הגמרא בעבודה זרה (דף עמוד ב). אבל הראב"ד מפרש פירוש מחדש לגמרא: באמת בזמן החורבן כן מנו את שנת החמישים כמו שעשו בזמן הבית, לכן מובן שמנו מניין שהוא זכר למניין שבזמן הבית, אלא שפירוש הגמרא שמכל מאה לוקחים שתי שנים - לא שמשנים את המניין, אלא שהגמרא רוצה להדגיש ששנות החמישים בזמן החורבן אין להן קדושה ומותר לעבוד בהן את האדמה כמו בשאר השנים.

ומוסיף הראב"ד שאולי דעת הגאונים כן. לפי פירוש זה חשבון שנות השמיטה הוא כמו שהרמב"ם סובר בעיקר הדין שפוסקים כרבנן שתמיד מונים יובלות לקדש שמיטין, בתנאי שהראב"ד יסכים לרמב"ם לזמן חורבן בית שני.

ו. שיטות נוספות

1. שיטת רש"י בעבודה זרה

שיטת רש"י בגמרא בעבודה זרה (ט עמוד ב), שחורבן בית המקדש השני היה בשנה הראשונה של השמיטה, כפשט הגמרא בערכין (דף יא עמוד ב), שרבי יוסי אומר ש"מגלגלים חובה ליום חייב, כשחרב הבית בראשונה מוצאי שבת ומוצאי שביעית היתה ותשעה באב היה וכן בשנייה", ולכן מובנת הגמרא בעבודה זרה: "דמאן דלא ידע כמה שני בשבוע הוא עומד, ניטפי חד שתא...". כי המניין לחורבן מתחיל משנה שנייה של השמיטה, לכן צריך להוסיף שנה למניין מהחורבן כדי שהמניין יתחיל מהשנה הראשונה של השמיטה.

את המשך הגמרא: "ונחשוב כללי ביובלי ופרטי בשבועי ונשקול ממאה תרי ונישדי אפרטי ונחשבינהו לפרטי בשבועי וידע כמה שני בשבוע וסימנך כי זה שנתיים הרעב בארץ..." מסביר רש"י, שהיא כרבי יהודה, הסובר ששנת היובל נחשבת משנות השמיטה ומשהתחילו למנות שמיטין תמיד מונים שבע שבע, לכן כל מאה שנה שני שנות יובל מצטרפים למניין שנות השמיטה.

בהמשך דבריו מסביר רש"י שתירוץ רב אשי (בערכין יג עמוד א) - שהתחילו למנות לשמיטין כשעלה עזרא, שהיא שנת שבע לבית מקדש השני - הוא לפי רבי יהודה, היות ורש"י סובר שהבית השני חרב במוצאי שביעית בשנת 420 לבנינו, לכן אם תחילת המניין היתה משנה השביעית לבנינו יוצא שהוא חרב בשנה 414 למניין שמיטה, שהיא מוצאי שמיטה כאשר מחשבים את היובל בשנות שמיטה.

לפי הסבר זה של רש"י, יוצא שלחשבון שנות השמיטה צריך למנות קע"ג שנים באלף הרביעי [קע"ב + שנת החורבן שהיא השנה הראשונה של השמיטה] ולהוסיף אותם לשנים שאחרי האלף הרביעי ולחלק את הכל בשבע. לפי זה יוצא ששנת תשנ"ד היא שנה שנייה לשמיטה. אבל הדרישה (בסימן סז מטור חושן משפט) סובר שהראשונים מנו מאדם הראשון, ולכן נשאר קע"ב שנים לסוף האלף הרביעי, אבל אנו שמונים למולד של תוהו נשאר לנו רק עק"א שנים לסוף האלף הרביעי, כך שלפי רש"י צריך למנות רק קע"ב שנים באלף הרביעי ואתם צריך להוסיף לשנים שאחריו, לכן יצא שלפי רש"י שנת תשנ"ד היא שנה ראשונה לשמיטה.

2. שימת רש"י בערכין

בתוספות דיבור המתחיל האי מאן (עבודה זרה דף ט עמוד ב) מקשה על פירוש רש"י שם, שמהגמרא בערכין (דף יב עמוד ב, יג עמוד א) יוצא, שהבית חרב בשנת 421 לבנינו, ותירוץ רב אשי הוא לפי רבנן ולא לפי רבי יהודה, כי הגמרא קובעת שלפי רבי יהודה פשוט שהבית השני חרב במוצאי שביעית, וזה יוצא רק אם חרב בשנת 421 לבנינו, ורב אשי מעמיד איך גם לפי רבנן יכול להיות שחרב במוצאי שביעית, וכן מסביר רש"י בערכין.

לכן קובע התוספות שרש"י בערכין חזר בו מהסגרו בעבודה זרה, וכן מסכים הרשב"ם שהבית חרב בשנת תכ"א לבנינו, ולפי זה מסכום התוספות שלרשב"ם ורש"י (בערכין) שנת השמיטה מאוחרת בשנה מרש"י (בעבודה זרה) ולכן שנת תשנ"ד לפי הסבר הדרישה היא שנת השמיטה לרש"י בערכין ולרשב"ם שפסקו כרבי יהודה.

והגר"א מסביר כדרישה, שהראשונים מנו מאדם הראשון ואנו מונים ממולד תוהו, ולכן יוצא שרש"י בערכין שווה לרמב"ם הפוסק כגאונים בספירה הנוכחית לשמיטה, למרות החילוקים שביניהם, כגון שרש"י פוסק כרבי יהודה והרמב"ם כרבנן.

רבנו תם (בתוספות דיבור המתחיל האי מאן בעבודה זרה) דוחה את פירוש הרשב"ם שהבית חרב בשנת תכ"א, שהרי בכל מקום מוזכר שבית שני היה קיים ת"כ שנים וחרב קע"ב שנה לפני סוף האלף, וגם אין דרך לתת סימן לרבי יהודה.

לכן מקבל את גרסת רבנו חננאל "האי מאן דלא ידע... ניבצר תרתין שנין או ניטפי חמש שנין... וסימנך כי זה שנתיים הרעב... ועוד חמש שנים..." שכוונתה לחשב את שנות השמיטה לפי מניין היוונים שהם התחילו למנות בשנת 41 לבניין הבית. בשנה השלישית למנינם היתה שנה ראשונה לשמיטה לפי רבי יהודה, כשמניין השמיטין התחיל בשנה הראשונה של בית שני. לכן הרוצה לדעת את מניין השנה בשמיטה, יפחית שתי שנים ממניין היונים או יוסיף חמש. [דוגמא: בשנה השלישית למנינם מפחיתים שניים ומקבלים שנה ראשונה, וכן כשמוסיפים חמש מקבלים שמונה שהיא שנה ראשונה אחר השמיטה.]

יוצא לפי רבנו תם, שהבית חרב בשנת השמיטה בשנת 420 לבנינו, כשנשאר קע"ב שנים עד סוף האלף הרביעי, והיא היתה שנת 380 למניין היונים. (כשנפחית שניים נקבל 378 המתחלק ב-7 שזה מראה שהיתה שנת שמיטה).

ומפרש הכפתור ופרח (פרק 51), שלרבנו תם "שנת השביעית נקראת מוצאי שביעית כלומר השנה כשנגמרה יצאה השביעית", אבל יותר פשוט להסביר ברבנו תם כהסבר הרמב"ם, ומניין רבנו תם שווה למניין הרמב"ם ורש"י בערכין. (הדרישה מסביר שהסיבה שמורגלים לומר שהבית עמד ת"כ שנים כי הוא עמד ת"כ שנים שלמות, וחרב קע"ב שנה לפני סוף האלף הרביעי כי יום אחד בשנה חשוב שנה.) וכן מסביר הגר"א (חושן משפט סימן סז סעיף קטן ח).

4. הרא"ש כרש"י בעבודה זרה

הרא"ש (בפרק קמא מעבודה זרה סימן ז) מקבל את שיטת רש"י (בעבודה זרה), שפוסק כרבי יהודה וסובר שהבית השני חרב במוצאי שביעית בשנת ת"כ לבנינו, בגלל קושיות רבנו תם על רש"י (בערכין). ומפרש שרב אשי באמת מודה שלפי רבי יהודה מעמידים שחרב הבית בשנת ת"כ, ותירוצו יכול להיות גם לפי רבי יהודה, אלא שלפי רבנן צריך לומר שחרב בשנת תכ"א.

והרא"ש מוסיף שיוכל להיות שרב אשי באמת דיבר לפי רבי יהודה וחדש שלא צריכים להידחק ולומר שהבית חרב בשנת תכ"א לבנינו, אלא אפשר לומר שחרב בשנת ת"כ כמקובל, אלא שהמניין לשמיטה התחיל בשנה השביעית לבניין הבית.

לכן לפי הרא"ש שנת תשנ"ד היא שנה ראשונה לשמיטה. התוספות רי"ד מסכים שרב אשי דיבר גם לפי רבי יהודה.

5. שיטת הרז"ה

הרז"ה - הרב זרחיה הלוי (במאור הגדול על עבודה זרה ט עמוד ב) - כותב שבספרים המדויקים לא גורסים "ונטפי חדא", והם מונים למולד של תוהו, והבית חרב בשנת 421 לבניינו במוצאי שביעית, שהיא שנת 3830 למניינם, אלא שאת שנות החורבן מונים מתחילת השנה שהבית חרב בה "מפני שנתפרסמה שטיפת החורבן מתחילת השנה", כך שעד סוף האלף הרביעי נותרו קע"א שנים, והרז"ה פוסק כרבי יהודה, כך ששנת תשנ"ד היא 1925 שנה מחורבן בית שני והיא השמיטה ה' 275 מהחורבן.

והרז"ה מסביר, שמה שאומרים שנשארו קע"ב שנים מהחורבן עד סוף האלף הרביעי, זה למונים מכריאת אדם הראשון, שלפיהם חרב הבית השני בשנת 3829, ולכן הם גורסים "וניטפי חד שתא", כדי שיצא להם שחרב הבית במוצאי שביעית כשמחלקים את התאריך בשבע (547 = 3829:7), לכן לוגו המונים ממולד של תוהו רק צריכים לחלק את התאריך בשבע כדי לדעת באיזו שנה מהשמיטה אנו נמצאים (822 = 5754:7).

והסיבה שרב הונא בריה דרב יהושע אמר: "ונחשוב כללי ביובלי ופרטי בשבועי ונשקול מכל מאה תרתי ונישדי אפרטי ונחשבינהו בשבועי וידעי כמה שני בשבועי..." - ולא אמר בפשטות שנחלק את התאריך בשבע - כי רצה ללמדנו שגם בזמן שהיובל נהג, חישובו את היובל משנות השמיטה כפסק רבי יהודה.

6. שיטת רבנו חננאל

רבנו חננאל (בעבודה זרה דף ט עמוד ב) מביא תזילה שגלות בית ראשון היתה בתאריך 3352, שכן 17 יובלות מנו עד הגלות - 850, נוסף להם 14 שנה של כיבוש וחלוקה, ו- 2488 שנים עד כניסה לארץ. ואחר כך מניא שיש אומרים 14 שנים של כיבוש וחלוקה היו בכלל היובל הראשון, לכן הגלות היתה בתאריך 3338. כדי לדעת את התאריך בשמיטה צריך להפחית מהתאריך הנוכחי 3338 / 3352 ולחלק את הנותר בשבע. התאריך שלו הוא לפי מולד אדם הראשון, לכן למולד תוהו צריך להפחית 3339 ואז שנת תשנ"ד היא שנת שמיטה.

7. פסיקת הטור

הטור (חושן משפט סימן סז) אומר: "בחשבון שנת השמיטה איכא פלוגתא: לר"י היתה שנת פח (לאלף השישי) ולרש"י בשנת פט, והוא העיקר". פירוש, שהטור פוסק כרא"ש המסכים לרש"י (בעבודה זרה), שבית המקדש חרב בשנת 420 לבנינו, והמפרשים הגיהו בטור לר"י בשנת פח ולרש"י פז, היות ור"י סובר שהבית חרב בשנת 421 לבנינו (וזאת אומרת שנה אחרי רש"י).

8. פסיקת הבית יוסף

הבית יוסף הסכים למהר"ח (סימן קמג), ששנת השמיטה היא כרמב"ם כפי הסברו בגאונים, וזה תואם לדעת ר"י. מבאר הדרכי משה שהשמיטה היתה בשנת פט, ושכן הוא דעת רבנן סבוראי המובאים בהגהות מרדכי בגיטין. (אצלנו מובאים בסימן תנט שסוברים שהשמיטה היתה ב'4564).

הגהות דרישה ופרישה מבארים, שמה שכתב הטור שלפי ר"י השנה היא פח זה לפי בריאת אדם הראשון, אבל לפי מנינו ממולד תוהו זה פט המבוארים בדרכי משה וכן פסק ההג"ה בשו"ע (חושן משפט סז א). כן אנו נוהגים היום.

סיום

ריבוי הדעות בקשר לתאריך שנת השמיטה יכול לשמש כסניף להיתר השמיטה, היות שמספר דעות וביניהם הטור סוברים ששנת השמיטה היא לא השנה המקובלת לפי פסק הגאונים, אלא שנה לפניה. [וגם לפי רש"י (בערכין), רשב"ם, רבנו חננאל ורבנו תם שנת תשנ"ד היא שמיטה רק אם מסבירים שדיברו לפי מולד אדם הראשון, ולפי מולד תוהו צריך להוסיף שנה על חשבונם, שאם לא מסבירים כן שנת תשנ"ד היא שנה ראשונה לשמיטה. וכן הרמב"ם בעיקר הדין סובר ששנת תשנ"ד היא שנה רביעית לשמיטה. והשמיטה היום לפי רוב הדעות היא מדרבנן, לכן מתקיים לגבי השמיטה הכלל של "ספק מרבנן להקל", שהרי אולי השנה שאנו מחשיבים לשמיטה באמת היא לא שמיטה.

ונקווה שבעז"ה כל עם ישראל יחזור לארצו ויישב את הארץ לפי מקום השבטים, ונקיים את היובל כהלכתו, ויתקיים הפסוק (ויקרא פרק כה פסוק כא): "וציויתי את ברכתי לכם בשנה השישית ועשת את התבואה לשלוש השנים" אמן כן יהי רצון במהרה בימינו.

טבלת סיכום הדעות השונות לגבי מועד השמיטה

שנת תשנ"ד	שנת תחילת הספירה	הבית חרב בשנה	תאריך החורבן	כרבי יהודה או כרבנן	בעל הדעה
4	3830	שמיטה	420	כרבנן	1. רמב"ם בעיקר הדין
7	3830	שמיטה	420	כרבנן	2. רמב"ם כגאונים
3	2504			דעת רבי יהודה	3. ירושלמי
4				כרבנן	4. ראב"ד
1	3829	מוצאי שמיטה	420	כרבי יהודה	5. רש"י ורא"ש בעבודה זרה
7	3830	מוצאי שמיטה	421	כרבי יהודה	6. רש"י בערכין ורשב"ם
7	3449	שמיטה	420	כרבי יהודה	7. רבנו תם לפי ר"ח
7	3339			כרבי יהודה	8. ר"ח
7	3830	מוצאי שמיטה	420	כרבי יהודה	9. רז"ה

הסבר הדעות בטבלה

1. הלכה כרבנן ככל הזמנים, והתאריך הוא ממולד תוהו - שנה לפי אדם הראשון, והבית חרב במוצאי שביעית פירושו שרוב השגנו המתחילה מרגע החורבן היתה במוצאי שביעית.
2. כשמונים ומקדשים יובלות כמו בזמן הבית הם לא נמנים בשנות השמיטה, אבל בחורבן שנת היובל היא הראשונה לשמיטה הבאה. תאריך למולד התוהו.
3. לפי מולד תוהו, מפחיתים מהתאריך הנוכחי 2503, שאז נגמר כיבוש וחלוקה בימי יהושע, ומחלקים ב-7. תאריך היובל נמנה בפני עצמו וכן שמיטה בפני עצמה.
4. סובר שממשיכים למנות יובלות לקדש שמיטין גם בגלות, למרות שאין להם קדושה, ושנת תשנ"ד היא הרביעית בתנאי שמטכים לרמב"ם בתחילת הספירה ובמולד תוהו.

5. תאריך תחילת הספירה הוא לפי מולד תוהו, כי לפי מולד אדם הראשון חישוב רש"י באלף הרביעי קע"ג שנים (קע"ב שנים ותוספת שנה אחת של מוצאי שביעית).
6. כאשר תאריך הספירה לפי מולד תוהו.
7. פסק רבנו תם כרבי יהודה, שדעתו (בגיטין י"דף לו) שיובל נהג בבית שני, לא ישנה למניין השמיטה. לפי מולד תוהו צריך להפחית שנתיים או להוסיף חמש שנים על ספירה היוונים שהתחילו למנות אחרי 40 שנים לבית שני, והבית חרב ב-3829 כרמב"ם.
8. לפי מולד תוהו, צריך להפחית מהתאריך הנוכחי 3339, שאז חרב בית ראשון ולחלק את הנותר ב-7.
9. לפי מולד תוהו, והבית חרב ב-3830 ומתחילים למנות מתחילת שנת החורבן כי נתפרסמה שטיפת החורבן מתחילת השנה, וכדי לדעת את השנה בשמיטה מחלקים את התאריך הנוכחי ממולד תוהו ב-7.

שער שני

מלאכות השביעית

לקראת שנת השמיטה תש"מ ברמת מגשימים
הרב יחזקאל דאום זצ"ל

נמיעות במ"ו בשבט בשביעית לצורך החזקת הארץ
הרב אליהו בקשי דורון

מלאכות לאוקמי ולאברויי בשביעית
הרב אורי כהן

הפריה על ידי דבורים בשביעית
הרב יעקב אריאל

גיוסם וזורפי באפרסק בשמיטה
הרב שמואל דוד

הזבקות תמרים בשביעית
הרב שלמה רוזנפלד

נמיעת תמרינו ערב שביעית בזמן הזה
הרב אליעזר וייל

זמירה בכרמים בשמיטה
הרב ישי סמואל